

O'zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta'limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA'LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali

2026-YIL 5-SON

www.journal.namspi.uz

Bosh muharrir: Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov
Mas'ul muharrir: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov
Mas'ul muharrir o'rinbosari: Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev

TAHRIR HAY'ATI

Aniq va tabiiy fanlar: k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G'.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.

Texnika fanlari: t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar: s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d., prof. A.Rasulov. f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.

Pedagogika fanlari: p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev. p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.d., dost. M.Asqarova, PhD S.Jamoldinova, PhD, dots. M.Asranboyeva.

Filologiya fanlari: fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD., dots. P.Lutfullayev, PhD., dots. M.Yakubbayev.

Texnik muharrir: R.Tursunov

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.

Pochta indeksi: 160136, **Faks:** (0369) 227-27-21,

Email: Info@namspi.uz

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi **Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi** asosida chop etiladi. Jurnal **Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan.** UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

UO'K: 372.4

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI NUTQIY FAOLLIGINI HARAKAT SEMALI LEKSEMALAR VOSITASIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TIZIMI VA UNI AMALGA OSHIRISH SHARTLARI

Ne'matova Mahfuza Ma'rufjon qizi

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

nematovamahfuza33@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy faolligini harakat semali leksemalar vositasida rivojlantirishning pedagogik tizimi yoritilgan. Tizimning maqsad-motivatsion, mazmuniy, jarayon-texnologik va nazorat-baholash komponentlari asoslab berilgan. Harakat semali leksemalarning didaktik guruhlari, ular asosida tuzilgan bosqichli mashqlar turkumi hamda tizimni samarali amalga oshirishning pedagogik shartlari ochib berilgan. Nutqiy faollikni baholash mezonlari va darajalari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy faollik, harakat semasi, leksema, harakat fe'llari, pedagogik tizim, pedagogik shart, boshlang'ich ta'lim, lug'at boyligi.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПОСРЕДСТВОМ ЛЕКСЕМ С ПРЕДМЕТНО-СЕМАНТИЧЕСКИМ ЗНАЧЕНИЕМ И УСЛОВИЯ ЕЁ РЕАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается педагогическая система развития речевой активности учащихся начальных классов посредством лексем с семой движения. Обоснованы целевой мотивационный, содержательный, процессуально-технологический и контрольно-оценочный компоненты системы. Раскрыты дидактические группы лексем с семой движения, поэтапный комплекс упражнений на их основе и педагогические условия эффективной реализации системы. Предложены критерии и уровни оценки речевой активности.

Ключевые слова: речевая активность, сема движения, лексема, глаголы движения, педагогическая система, педагогическое условие, начальное образование, словарный запас.

A PEDAGOGICAL SYSTEM FOR DEVELOPING THE SPEECH ACTIVITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH ACTION-SEMANTICS LEXEMES AND THE CONDITIONS FOR ITS IMPLEMENTATION

Abstract. The article describes a pedagogical system for developing the speech activity of primary school pupils by means of lexemes with the seme of motion. The goal-motivational, content, procedural-technological and control-evaluative components of the system are substantiated. Didactic groups of motion

lexemes, a staged set of exercises based on them and the pedagogical conditions for the effective implementation of the system are presented. Criteria and levels for assessing speech activity are proposed.

Keywords: *speech activity, seme of motion, lexeme, verbs of motion, pedagogical system, pedagogical condition, primary education, vocabulary.*

KIRISH

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim oldiga qo'yilgan asosiy talablardan biri o'quvchilarda funksional savodxonlik, mustaqil fikrlash va o'z fikrini erkin ifoda eta olish ko'nikmasini shakllantirishdir. O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ham kommunikativ kompetensiya ta'lim natijalarining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida belgilangan. Mamlakatimizning o'qish savodxonligini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok eta boshlagani ham o'quvchining matnni tushunishi va tushunganini o'z so'zlari bilan bayon qila olishiga bo'lgan e'tiborni kuchaytirdi.

Nutqiy faollik boshlang'ich sinf o'quvchisining o'quv faoliyati muvaffaqiyatini belgilovchi omillardan biridir. Darsda o'z fikrini bildirishga intiladigan, savol beradigan, javobini asoslab beradigan o'quvchi yangi bilimni ham tezroq o'zlashtiradi. Biroq kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, 2–4-sinf o'quvchilarining ko'pchiligi matnni qayta hikoya qilganda *yurmoq, bormoq, qilmoq* kabi umumiy ma'noli fe'llar bilan cheklanadi, harakatning qanday bajarilganini aniqlashtirmaydi, bir so'zni bir necha marta takrorlaydi. Natijada ularning nutqi qisqa, siyqa va obrasiz bo'lib qoladi.

Muammoning dolzarbligi yana bir jihat bilan bog'liq. Bugungi o'quvchi bo'sh vaqtining katta qismini ekran qarshisida o'tkazadi, jonli muloqot va tengdoshlar bilan harakatli o'yinlar esa kamayib bormoqda. Natijada bolaning harakat tajribasi ham, uni so'z bilan ifodalash amaliyoti ham torayadi. Bu holat maktabda nutqni harakat bilan uyg'un holda rivojlantiruvchi, o'quvchini gapirishga tabiiy ravishda undaydigan metodik yechimlarga ehtiyojni oshiradi.

Shu bilan birga, boshlang'ich sinf yoshidagi bola tabiatan harakatchan bo'ladi, o'yin va taqlidni yaxshi ko'radi, o'zi bajargan narsani esa yaxshiroq eslab qoladi.

Bolaning boy harakat tajribasi bilan uni ifodalovchi lug'atining kambag'alligi o'rtasidagi ziddiyat metodik ish uchun samarali yo'nalishni ochadi. Mazkur maqolaning maqsadi harakat semali leksemalarni nutqiy faollikni rivojlantirish vositasi sifatida qo'llashga asoslangan pedagogik tizimni yoritish va uni amalga oshirishning pedagogik shartlarini aniqlashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Nutqiy faoliyat nazariyasi psixolingvistikada keng ishlab chiqilgan. A.A. Leontyev nutqiy faoliyatni kommunikativ maqsadga bo'ysundirilgan nutqiy harakatlar tizimi sifatida tavsiflagan. I.A. Zimnyaya esa nutqiy faoliyatning motivi, predmet mazmuni va mahsuloti, ya'ni nutqiy ifodaning o'zi alohida ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi. L.S. Vigotskiy bolada so'z ma'nosi aniq, vaziyatga bog'liq umumlashmalardan mavhum tushunchalar tomon rivojlanishini ko'rsatib bergan. Bundan boshlang'ich sinfda lug'at ishini bola ko'ra oladigan, ushlay oladigan yoki o'zi bajara oladigan narsalarni ifodalovchi so'zlardan boshlash maqsadga muvofiq degan xulosa kelib chiqadi.

Nutq o'stirish metodikasida M.R. Lvov o'quvchilar lug'atini boyitish yangi so'z darhol bolaning o'z nutqida qo'llangandagina samarali bo'lishini asoslagan. T.A. Ladijenskaya og'zaki nutqni rivojlantirishda nutqiy vaziyat va kommunikativ vazifaning yetakchi rolini ko'rsatgan. O'zbek metodikasida K. Qosimova va hammualliflar yangi so'zlarni kuzatish, taqqoslash va gapda qo'llash orqali tanishtirishni tavsiya etadilar hamda o'quvchilar aniq ma'noli fe'llar o'rnida umumiy fe'llarni qo'llashga moyil ekanini qayd etadilar.

Sema nazariyasi o'zbek tilshunosligida H. Ne'matov va R. Rasulov tomonidan izchil ishlab chiqilgan. Ularning qarashlariga ko'ra, leksemalar umumiy integral sema asosida guruhlarga birlashadi va farqlovchi semalar orqali bir-biridan ajraladi. O'zbek tilidagi fe'llarning ma'no guruhlari A. Hojiyev tadqiqotlarida batafsil yoritilgan. Harakat

semasi fe'l leksikasining katta qismi uchun integral sema bo'lib, u ot, sifat, ravish va taqlid so'zlarda ham uchraydi.

Tipologik tilshunoslikda L. Talmi harakat hodisasining shakl, fon, yo'l va tarz komponentlarini ajratib, tillar ulardan qaysi birini asosiy fe'lda ifodalashiga ko'ra farqlanishini ko'rsatgan. D. Slobin esa bu farqlar bolalarning hikoya qilish uslubiga, ular e'tibor beradigan tafsilotlarga va hikoyani tashkil etishiga ta'sir qilishini aniqlagan. Boshqa turkiy tillar singari o'zbek tilida ham harakat yo'nalishi odatda asosiy fe'lda, harakat tarzi esa ravishdosh orqali ifodalanadi. Bu xususiyat metodik nuqtayi nazardan katta imkoniyat yaratadi, chunki o'quvchi bir voqeani faqat tarz komponentini qo'shish yoki almashtirish orqali tobora aniqroq tasvirlashni o'rganadi.

Xorijiy tadqiqotlarda harakat va til o'rtasidagi bog'liqlik tajribada isbotlangan. A. Glenberg va M. Kaschak harakatni ifodalovchi gapni tushunish shu yo'nalishdagi jismoniy harakatni yengillashtirishini aniqlagan. F. Pulvermyuller tadqiqotlarida harakat fe'llarini idrok etish bosh miyaning harakatni boshqaruvchi qismlarini faollashtirishi ko'rsatilgan. Demak, harakat bilan bog'liq so'zlar xotirada harakat dasturlari bilan birga saqlanadi va shu sababli bola uchun yorqinroq hamda esda qolarliroq bo'ladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, mavjud ishlarda harakat fe'llari asosan grammatik material sifatida o'rganilgan, ularning nutqiy faollikni oshirishdagi imkoniyati esa yetarlicha tizimlashtirilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, modellashtirish, pedagogik kuzatuv, suhbat va o'quvchilar nutqi namunalarini tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali nutqiy faoliyat, sema va harakat fe'llariga oid psixolingvistik, lingvistik va metodik manbalar o'rganildi. Modellashtirish metodi pedagogik tizimning tarkibiy qismlari va ular o'rtasidagi aloqalarni aniqlash imkonini berdi. Pedagogik kuzatuv va suhbatlar esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqida harakat semali

leksemalarning qanday qo'llanishini, qaysi so'zlar faol, qaysilari esa passiv lug'atda qolib ketishini aniqlashga xizmat qildi.

Nutqiy faollikni aniqlashda o'quvchilarning tanish matnni qayta hikoya qilishi, rasm asosida hikoya tuzishi va berilgan vaziyat bo'yicha dialog olib borishi yozib olinib, tahlil qilinadi. Har bir nutq namunasida qo'llangan harakat semali leksemalar soni va xilma-xilligi, so'z tanlashning aniqligi, ifodaning hajmi va bog'lanishliligi, shuningdek, o'quvchining muloqotdagi tashabbuskorligi hisobga olinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotda nutqiy faollik tushunchasiga quyidagicha ishchi ta'rif berildi. Boshlang'ich sinf o'quvchisining nutqiy faolligi deganda uning muloqotga ichki ehtiyoji, nutqiy vaziyatda tashabbus ko'rsatishi, fikrini aniq va xilma-xil lug'aviy vositalar bilan, bog'lanishli tarzda ifoda eta olishi hamda o'z nutqini nazorat qilishga intilishining yaxlit birligi tushuniladi. Ushbu ta'rifda motivatsion, leksik, kommunikativ va refleksiv jihatlar birlashtirilgan bo'lib, ular keyinchalik baholash mezonlariga asos bo'ldi.

Ishlab chiqilgan pedagogik tizim to'rt o'zaro bog'liq komponentdan iborat. Maqsad-motivatsion komponent o'quvchida so'zga qiziqish va gapirish ehtiyojini uyg'otishga qaratilgan. Mazmuniy komponent harakat semali leksemalarning didaktik guruhlari va ular uchraydigan badiiy matnlarni o'z ichiga oladi. Jarayon-texnologik komponent bosqichli mashqlar, o'yinlar va interaktiv metodlarni qamrab oladi. Nazorat-baholash komponenti esa mezonlar, darajalar va natijani tahlil qilish vositalaridan tashkil topadi. Tizim tarkibi 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Pedagogik tizim komponentlari

Komponent	Mazmuni
Maqsad-motivatsion	Nutqiy ehtiyojni uyg'otish, so'zga qiziqish, o'yin orqali rag'batlantirish

Mazmuniy	Harakat semali leksemalarning didaktik guruhlari, badiiy matnlar, sinf lug'ati
Jarayon-texnologik	Bosqichli mashqlar turkumi, didaktik o'yinlar, dramatizatsiya, guruhda ishlash
Nazorat-baholash	Mezonlar, darajalar, kuzatuv varaqasi, nutq namunalari tahlil qilish

Mazmuniy komponentning markazida harakat semali leksemalar turadi. Ularni o'quvchiga yetkazishda qat'iy lingvistik tasnifdan ko'ra bola harakatni qanchalik oson idrok eta olishi, bajara olishi va nomlay olishiga asoslangan didaktik guruhlash qulayroq. Birinchi guruhni joydan joyga ko'chishni bildiruvchi *yurmoq, yugurmoq, chopmoq, sakramoq, emaklamoq, o'rmalamoq, suzmoq, uchmoq* kabi fe'llar tashkil etadi. Ular sahnalashtirishga eng qulay bo'lib, hayvonlar haqidagi ertak va masallarda ko'p uchraydi. Ikkinchi guruhga harakat yo'nalishini bildiruvchi *kirmoq, chiqmoq, tushmoq, ko'tarilmoq, o'tmoq, qaytmoq* fe'llari kiradi. Ular birinchi guruh bilan birikib, *yugurib chiqdi, o'rmalab tushdi* kabi ifodali qurilmalarni hosil qiladi.

Uchinchi guruh narsa bilan bajariladigan harakatlarni, masalan, *olmoq, ko'tarmoq, tashlamoq, irg'itmoq, itarmoq, tortmoq* fe'llarini qamrab oladi. To'rtinchi guruhni tana holatining o'zgarishini bildiruvchi *o'tirmoq, turmoq, egilmoq, cho'kkalamoq, burilmoq* fe'llari tashkil qiladi va ular, ayniqsa, 1-sinfda harakatli daqiqalar bilan uyg'un holda qo'llanadi. Nutqning aniqligini oshirishda beshinchi guruh alohida ahamiyatga ega. Unga harakatning tarzi va tezligini aniqlashtiruvchi *odimlamoq, imillamoq, lapanglamoq, gandarlamok, shoshmoq, irg'ishlamoq* kabi leksemalar kiradi. *Yurmoq – odimlamoq – imillamoq – lapanglamoq* sinonimik qatori o'quvchiga so'z tanlash tinglovchi ko'z oldida gavdalanadigan manzarani o'zgartirishini ko'rsatadi. Oltinchi guruhni harakat semasi mavjud bo'lgan fe'ldan boshqa so'zlar, ya'ni *yugurish, poyga, qadam* kabi otlar, *chaqqon, ildam, sekin* kabi sifat va ravishlar hamda *lip-lip, gup-gup* kabi taqlid so'zlar tashkil etadi.

Harakat semali leksemalar ustida ishlashda o'zbek tilining ravishdoshli qurilmalari alohida e'tiborga loyiq. *Kirdi* fe'li faqat yo'nalishni bildiradi, *yugurib kirdi*, *sekin kirdi*, *imillab kirdi*, *hovliqib kirdi* birikmalari esa bir xil yo'nalishdagi harakatni turli manzaralarda gavdalantiradi. Nazarimizda, o'quvchini aynan shu imkoniyatdan foydalanishga o'rgatish nutqning obrazlilikini oshirishning eng qisqa yo'lidir. Shu bois mashqlar turkumida yo'nalish fe'li bilan tarz ravishdoshini birlashtirishga qaratilgan topshiriqlar muntazam takrorlanadi.

Jarayon-texnologik komponent «harakatdan so'zga, so'zdan gapga, gapdan matnga» tamoyili asosida to'rt bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi, tayyorlov bosqichida o'quvchi harakatni bajaradi yoki kuzatadi va uni nomlaydi. Masalan, «Ko'rsat va ayt» o'yinida bir o'quvchi harakatni ko'rsatadi, sinf esa uni eng aniq fe'l bilan atashga harakat qiladi. Hali aytilmagan har bir yangi so'z uchun jamoaga ball beriladi. Bu bosqichda bola so'zning ma'nosini ta'rif orqali emas, o'z tanasi orqali his qiladi.

Ikkinchi, leksik-semantik bosqichda bir guruhdagi so'zlar taqqoslanadi, aniqroq sinonim izlanadi, harakat tarzi ravishdosh orqali aniqlashtiriladi. «Aniqroq so'zni top» topshirig'ida o'quvchilar ertakdan olingan gapdagi *yurdi* fe'lini ifodaliroq so'z bilan almashtiradilar va ma'no qanday o'zgarganini tushuntiradilar. Masalan, *Toshbaqa imillab yurdi* va *Quyvon chopqillab ketdi* gaplari qahramonlarning xarakterini ham ochib beradi. «Bir vaziyat, uch manzara» mashqida esa bitta voqea uch xil harakat tarzi bilan tasvirlanadi va o'quvchi ravishdoshning ma'no yaratishdagi rolini his qiladi.

Uchinchi, nutqiy-kommunikativ bosqichda o'quvchilar real yoki tasavvurdagi vaziyat asosida gap va qisqa dialoglar tuzadilar. «Buyruqni bajar va tushuntir» o'yinida juftlikdagi bir o'quvchi topshiriq beradi, ikkinchisi uni bajarib, nima qilganini aytib beradi. Rolli o'yinlarda bolalar ertak qahramonlariga aylanib, ularning harakatlarini ham ijro etadilar, ham so'z bilan izohlaydilar. Bunday vaziyatlarda gapirish o'quvchi uchun tabiiy ehtiyojga aylanadi.

To'rtinchi, ijodiy bosqichda o'quvchilar tanish matnni qayta hikoya qiladilar va mustaqil hikoya tuzadilar. «Harakatlanuvchi hikoya» topshirig'ida guruhlariga rasmiy kartochkalar beriladi va ular har bir qahramon boshqacha harakat qiladigan hikoya tuzishlari kerak bo'ladi. Shuningdek, o'qish darslarida uchragan harakat semali leksemalar «Sinf lug'ati»ga yozib boriladi, nutq o'stirish mashg'ulotlarida esa o'quvchilar ulardan o'z hikoya va insholarida foydalanadilar. Ayyor tulki *sekin o'rmalab keldi*, jasur bola esa *dadil qadam tashladi* kabi misollarni tahlil qilish o'quvchiga to'g'ri tanlangan fe'l faqat axborot emas, baho ham tashishini anglatadi.

Badiiy matn harakat semali leksemalarni o'rgatishda eng boy manba hisoblanadi. Ertak, masal va hikoyalarda voqea qahramonlarning harakati orqali rivojlanadi, harakatning qanday bajarilishi esa ko'pincha qahramonning xarakterini ochib beradi. Shoshqaloq qahramon *hovliqib* yuguradi, ehtiyotkor qahramon *oyog'ining uchida* yuradi, yalqov qahramon esa *lapanglab* qadam tashlaydi. O'quvchi bunday farqlarni payqay boshlagach, so'zni faqat ma'lumot tashuvchi birlik sifatida emas, balki tasvir va baho vositasi sifatida idrok eta boshlaydi. Ta'kidlash joizki, shu sababli tizimda o'qish savodxonligi darsliklaridagi matnlar va sinfdan tashqari o'qish uchun tanlangan asarlar mazmuniy komponentning tayanch qismi sifatida belgilandi.

O'qituvchining roli ham o'zgaradi. U tayyor so'zni tushuntiruvchi emas, balki nutqiy vaziyatni yaratuvchi, o'yinni boshqaruvchi va o'quvchining har bir urinishini rag'batlantiruvchi tashkilotchiga aylanadi. O'qituvchi o'quvchi xato qilganda uni to'xtatmasdan, aniqroq so'zni savol orqali taklif qiladi, masalan, «Quyong shunchaki yurdimi yoki boshqacha harakat qildimi?» deb so'raydi. Bu usul o'quvchida o'z nutqini nazorat qilish ko'nikmasini shakllantiradi va nutqiy faollikning refleksiv jihatini rivojlantiradi.

Tizimning darsdagi qo'llanishini «Quyong bilan toshbaqa» masalini o'qish misolida ko'rib chiqamiz. Darsning boshida o'qituvchi sinfni ikki jamoaga ajratadi va har bir jamoa masalda qahramonlarning qanday harakat qilganini bildiruvchi so'zlarni

topishi kerakligini e'lon qiladi. Matn o'qilgach, jamoalar navbatma-navbat so'z aytadi, har bir to'g'ri topilgan so'z doskadagi «poyga yo'li»da jamoa belgisini bir qadam oldinga suradi. Keyin o'quvchilar toshbaqa va quyonning harakatini pantomima orqali ko'rsatadilar, sinf esa ularni *imillamoq, sudralmoq, chopqillamoq, sakrab-sakrab yugurmoq* kabi aniq so'zlar bilan nomlaydi. Shundan so'ng har bir jamoa masalni qahramonlardan biri nomidan qayta hikoya qiladi va unda kamida beshta harakat semali leksemadan foydalanishi talab etiladi. Darsning yakunida topilgan so'zlar «Sinf lug'ati»ga yoziladi, eng ko'p va eng aniq so'z ishlatgan jamoa «So'z chempioni» nishonini oladi.

Bunday dars tuzilmasida o'quvchi bir mashg'ulot davomida so'zni eshitadi, harakat orqali his qiladi, sinfdoshlari bilan muhokama qiladi va o'z nutqida qo'llaydi. Ball va nishonlar musobaqa ruhini yaratadi, biroq ular o'z-o'zidan maqsad emas, balki gapirishga undovchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, odatda darsda jim o'tiradigan o'quvchilar ham pantomima va jamoaviy o'yin vaziyatida faollasha boshlaydi, chunki ulardan dastlab so'z emas, harakat talab qilinadi va bu nutqqa o'tishni yengillashtiradi.

Tabaqalashtirilgan yondashuv nuqtayi nazaridan topshiriqlar uch murakkablik darajasida tuziladi. Nutqi sust rivojlangan o'quvchilarga harakatni nomlash va tayyor gapni to'ldirish topshiriqlari beriladi. O'rta darajadagi o'quvchilar sinonimlarni taqqoslash va gap tuzish bilan shug'ullanadi. Nutqi yaxshi rivojlangan o'quvchilarga esa mustaqil hikoya tuzish, qahramon nomidan gapirish va sinfdoshlarining nutqini baholash vazifasi yuklanadi. Shu tariqa har bir o'quvchi o'z imkoniyatiga mos, ammo undan bir oz yuqori darajadagi vazifani bajaradi.

Tizimning samaradorligi qator pedagogik shartlarga bog'liq ekani aniqlandi. Avvalo, harakat va so'zning birligi ta'minlanishi lozim, ya'ni yangi so'z imkon qadar harakat yoki uning ko'rgazmali tasviri bilan birga taqdim etiladi. Ikkinchidan, ish o'qish savodxonligi darsliklaridagi va sinfdan tashqari o'qish uchun tavsiya etilgan badiiy matnlarga tayanishi kerak, chunki aynan badiiy matnda harakat semali leksemalar

obrazli va hissiy kontekstda namoyon bo'ladi. Uchinchidan, o'yin va gamifikatsiya elementlari, jumladan, ball, nishon va jamoaviy musobaqalar o'quvchining ichki motivatsiyasini qo'llab-quvvatlaydi. To'rtinchidan, o'quvchilarning nutqiy rivojlanish darajasiga ko'ra topshiriqlarni tabaqalashtirish zarur. Nihoyat, nutqiy faollik muntazam kuzatilib, natijalar o'qituvchi tomonidan qayd etib borilishi talab etiladi.

Nazorat-baholash komponentida to'rt mezon belgilandi. Motivatsion-tashabbuskorlik mezoni o'quvchining javob berishga, savol berishga va sinfdoshining fikrini to'ldirishga intilishini ko'rsatadi. Leksik mezon nutqda qo'llangan harakat semali leksemalarning soni va xilma-xilligi bilan o'lchanadi. Aniqlik mezoni tanlangan so'zning vaziyatga mos kelishini, masalan, chaqaloq haqida *yuradi* emas, *emaklaydi* deyilishini baholaydi. Bog'lanishlilik mezoni esa hikoyadagi harakatlarning mantiqiy ketma-ketligi va ravishdosh hamda payt so'zlari orqali bog'lanishini nazarda tutadi. Har bir mezon bo'yicha yuqori, o'rta va past daraja ajratildi.

Yuqori darajadagi o'quvchi muloqotga o'zi kirishadi, matnni qayta hikoya qilganda harakatni turli leksemalar bilan aniq ifodalaydi, sinonimlar orasidan vaziyatga mosini tanlay oladi va voqealarni mantiqiy izchillikda bayon qiladi. O'rta darajadagi o'quvchi o'qituvchining savoli yoki yo'naltiruvchi topshirig'idan so'ng faollashadi, nutqida harakat semali leksemalar uchrasa-da, ular asosan umumiy ma'noli so'zlar bilan cheklanadi, harakat tarzini aniqlashtirish holatlari kam bo'ladi. Past darajadagi o'quvchi esa javob berishga qiynaladi, fikrini qisqa va uzuq-yuluq gaplar bilan ifodalaydi, bir xil fe'lni takror qo'llaydi va voqealar ketma-ketligini saqlay olmaydi. Darajalarning bunday tavsifi o'qituvchiga har bir o'quvchining nutqiy rivojlanishini kuzatib borish va unga mos topshiriq tanlash imkonini beradi.

Ishlab chiqilgan tizim alohida mashg'ulotlarni talab qilmaydi, balki amaldagi o'qish savodxonligi darslari va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari tarkibiga uyg'un holda kiritiladi. Har bir darsda harakat semali leksemalar bilan bog'liq bitta yoki ikkita topshiriq berilishi kifoya, chunki muhim omil topshiriqlar soni emas, balki ularning

muntazamligi va izchilligidir. Shuningdek, raqamli ta'lim vositalaridan, jumladan, audio matnlar va interaktiv o'yinlardan foydalanish o'quvchining matnni tinglash, harakatni tasavvur qilish va uni so'z bilan ifodalash jarayonlarini o'zaro bog'lashga yordam beradi. Ota-onalar ham uyda bola bilan harakatli o'yinlar o'tkazib, uning harakatlarini so'z bilan nomlashga undashi orqali bu jarayonga qo'shilishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Harakat semali leksemalar o'zbek tili lug'atining keng, tizimli tashkil topgan va boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun psixologik jihatdan qulay qatlamini tashkil etadi. Ularning aniqligi, bolaning harakat tajribasi bilan bog'liqligi va hikoyadagi markaziy o'rni ularni nutqiy faollikni rivojlantirishning tabiiy vositasiga aylantiradi.

Maqsad-motivatsion, mazmuniy, jarayon-texnologik va nazorat-baholash komponentlaridan iborat pedagogik tizim harakat semali leksemalarni passiv lug'atdan faol nutqqa o'tkazishni ta'minlaydi. «Harakatdan so'zga, so'zdan gapga, gapdan matnga» tamoyiliga asoslangan bosqichli mashqlar turkumi o'quvchilarning ko'proq, aniqroq va ishtiyoq bilan gapirishiga yordam beradi. Tizimning samaradorligi harakat va so'z birligi, badiiy matnga tayanish, o'yin va gamifikatsiya, tabaqalashtirilgan yondashuv hamda muntazam diagnostika kabi pedagogik shartlarga bog'liq.

Taklif sifatida o'qish savodxonligi darslarida harakat semali leksemalardan iborat sinf lug'atini yuritish, har bir mavzuga harakatli didaktik o'yinlarni kiritish hamda boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun ushbu yo'nalishda metodik tavsiyalar ishlab chiqishni ko'rsatish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son «O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/4312785>
2. Hojiyev A. Fe'l. – T.: Fan, 1973. – 192 b.
3. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T.: O'qituvchi, 1995. – 128 b.

4. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – T.: Noshir, 2009. – 352 b.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
6. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.; Воронеж: МОДЭК, 2001. – 432 с.
7. Ладыженская Т.А. Система работы по развитию устной речи учащихся. – М.: Просвещение, 1975. – 255 с.
8. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
9. Львов М.Р. Речь младших школьников и пути её развития. – М.: Просвещение, 1975. – 176 с.
10. Glenberg A.M., Kaschak M.P. Grounding language in action // Psychonomic Bulletin & Review. – 2002. – Vol. 9, No. 3. – P. 558–565.
11. Mullis I.V.S., von Davier M., Foy P., Fishbein B., Reynolds K.A., Wry E. PIRLS 2021 International Results in Reading. – Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center, 2023.
12. Pulvermüller F. Brain mechanisms linking language and action // Nature Reviews Neuroscience. – 2005. – Vol. 6, No. 7. – P. 576–582.
13. Slobin D.I. From “thought and language” to “thinking for speaking” // Gumperz J.J., Levinson S.C. (eds.) Rethinking Linguistic Relativity. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P. 70–96.
14. Talmy L. Lexicalization patterns: semantic structure in lexical forms // Shopen T. (ed.) Language Typology and Syntactic Description. Vol. 3. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 57–149.